

Камелия Спасова

Университет „Лучан Блага“, Сибиу
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
ksspassova@uni-sofia.bg
Author ID (SCOPUS): 57211476615
Researcher ID (Web of Science): G-4150-2019
ORCID ID: 0000-0002-7920-7228

Интелектуалисти и импресионисти: Минко Николов, Тончо Жечев и Искра Панова

Kamelia Spassova
Lucian Blaga University of Sibiu
Sofia University St. Kliment Ohridski

Intellectualists and Impressionists: Minko Nikolov, Toncho Zhechev and Iskra Panova

Abstract

In the chapter “Contemporary Myth-Making and Myth-Unmaking” from the book *Between Deadlock and Humanism. On Some Phenomena of Modern Western Literature*, published postmortem in 1967, Minko Nikolov delineates two divergent trends in Bulgarian critical thought during the 1960s in the Eastern Bloc. These tendencies constitute a good prism through which to interpret the critical debate on Zhechev’s “The Myth of Odysseus”. The trend of myth-making relates completely to Toncho Zhechev who constructs a modern myth of “return to homeland”, encompassing ancestors, family, village, tradition, or more broadly, a mythological, cyclical conception of time. The reverse trend of myth-unmaking in this context is attributed to Iskra Panova, Minko Nikolov, and the intellectualist vein in general. This article focuses on the debate between *intellectualism* (modern critical thinking) and *impressionism* (essayistic creative thinking) as preceding the structuralists/impressionists polemic in the 1970s. The basis of the intellectualists-impressionists conflict is an authentically Bulgarian-European axis that continues haunting our public discourse.

Keywords: Odysseus, cosmopolitan, conservative, mythmaking, demythologization, the tradition of anti-tradition, alienation

1. Космополити и консерватори

Дебатът за по-академично теоретично писане или за по-свободно есеистично размишление в българската критика през 60-те години на ХХ век се разгръща в лицето на Минко Николов и Тончо Жечев като спор между *интелектуалисти* и *импресионисти*. В тази статия се спирам върху осмислянето на Одисей като модерна и като контрамодерна фигура в рамките на два различни критически разказа. Най-напред разглеждам дистанцирането през 60-те на позициите на Минко Николов, който застава на страната на модерното рационално мислене, и Тончо Жечев, който приобщава Одисей към антимодерния дискурс. Този разнотон по отношение на стила на критика прераства в дебата структурализъм/импресионизъм през 70-те години. Второ, проследявам полемиката върху книгата „Митът за Одисей“, в която ключови участници са Тончо Жечев и Искра Панова, като сблъсък между консервативно-традиционни и марксистко-европейски позиции.

В световната литература Одисей е противоречива фигура, която възплъщава в себе си две тенденции. Той е космополитен пътешественик и носталгик по родното, хитроумен мореплавател и изгнаник, чужденец в непознати територии и цар, баща и съпруг, неотменно завръщащ се към своята Итака. В този смисъл фигурата на Одисей потенциално е двойствена, но при нейното литературно, критическо или теоретично възплъщаване едната тенденция изпъква като доминантна, а другата остава скрита или съпътстваща. Космополитният Одисей е герой на преминаването на границите, придобиването на опит, справянето и разчитането на чужди култури, нрави, обичаи, закони. Носталгичният Одисей е контрамодерна фигура на завръщането към домашното и родното. Това, което ме възнува, е самият парадокс в Одисей, разцепването на неговата фигура, като в нея се проиграват разнотонни контекстуални, социални и идеологически предпоставки. Докато разказваме старите митове, неизбежно водим и политическа битка, както ни напомнят Адорно и Хоркхаймер в „Диалектика на Просвещението“ със своето деконструиране на модерния мит за рационалното инструментално мислене, възплътен от хитроумния герой от Итака.

Одисей служи като пример за две амбивалентни тенденции, космополитна и консервативна, в българската критика през 60-те и 70-те.¹ Като лице

¹ Върху космополитната нагласа гледам през призмата на Галин Тиханов, като особено ме възнуват размишленията му по повод въпроса на Хана Аренд „Къде сме, когато мислим?“ и отговора „никъде“, „в празнотата между минало и бъдеще“ (Тиханов 2022: 81). Тиханов посочва изгнанието и детериториализацията на мисълта като космополитни наративи в дискурсивния пейзаж на модерността.

на космополитната линия в статията ми е посочен Минко Николов, а на противоположната страна, или на завръщащия се Одисей – Тончо Жечев. Симптоматични за консервативната тенденция са есетата на Тончо Жечев от „Митът за Одисей“ (1979), които предизвикват полемика върху въпроса за основите и рисковете на родното. По-общо, подходът на Жечев е критикуван като *импресионистичен* както от монопола на догматичната позиция, така и от младите критици структуралисти, които се опитват да изработят аналитичен инструментариум във идеологическите клишета. Дебатът какъв трябва да е езикът на критиката – есеистичен или терминологичен – е добре познат в литературната ни история като сблъсък на *импресионисти* (Тончо Жечев, Здравко Петров, Кръстю Куюмджиев) и *структуралисти* (Никола Георгиев, Искра Панова, Огнян Сапарев) от началото на 70-те.

„Митът за Одисей“ измества фокуса на полемиките от метода и езика към противопоставянето на патриархално-традиционното срещу модерното-отчужденото отношение към света, зад което стои въпросът за националния проект. Жечев развива една *ретроутопична визия* за завръщане към родното, корените и домашното. Най-ярката критика срещу тази култура на котловината² идва от Искра Панова, която е на страната на структуралистите в изискванията за концептуално мислене, научен стил и стриктност в употребата на понятията. В тази статия по-подробно се спирам върху нейния марксистки, но недогматичен прочит, който атакува носталгичния патос на „Митът за Одисей“. Критиките ѝ върху „Митът за Одисей“ от 1980 г. продължават с нова перспектива полемиката между импресионисти и структуралисти от 70-те.

Ако критическата насока на Тончо Жечев е ретроутопична, то тази на Цветан Стоянов с право може да се нарече космополитно утопична (Стоянов 1988). Двата са близки приятели и съмишленици, но въпреки това техните критически проекти клонят в различна посока. Цветан Стоянов търси възможност за създаване на световна република на литературата (*res publica litteraria*) отвътре на социалистическия режим, следвайки високите образци на световната литература. Тончо Жечев избягва идеологическите постулати на догматичния марксизъм с крачка назад, като се завръща към

² Мисленето за „котловинна литература“ води към дискусията за своеобразието на националната литература през 60-те, където Цветан Стоянов е „против затворената котловина, за любопитните очи, за бързото реагиране“ („Българско, наистина българско“, 1963), за разлика от Жечев („Иво Андрич, или краят на един призрак“, 1964) и Кръстю Куюмджиев („Национална традиция и новаторство“, 1964): „При космополитизма, при разрушаването на националните граници, при капиталистическата индустриална нивелация на живота – художникът е гол и зъзнещ. (...) А какво е художникът без родина? Художественият талант е не само национален: ако щете, той е даже регионален, той е свързан с духа на мястото, със „собствената си котловина“, със земята, която го е закърмила с поетичните видения на народа.“ (Куюмджиев 1964: 134).

традиционните ценности като рода, селото, земята.

Има ли други пътища пред критиците отвъд космополитно-утопичния и ретроутопичния? Разбира се, тук ще припомним две алтернативи – едната добре известна, доколкото насочва към световноизвестен учен, а другата непопулярна и недостатъчно изследвана. Става дума за съдбите на Юлия Кръстева и Минко Николов в кадъра на 60-те. Накъсо, през зимата на 1965 г. Кръстева заминава за Париж, става част от групата около списание „Тел Кел“ и никога не се завръща в България. През зимата на 1966 г. в новогодишната нощ Минко Николов се самоубива. Той е на 37 години, едно от обещаващите имена на българската критика, настроен космополитно, посветил усилията си на модерната европейска литература. И докато партийната версия е, че фаталният акт е свързан с вредното западно буржоазно влияние от годините (1956–1958), когато Николов преподава българска литература в Хумболтовия университет в Берлин, то приятелите му ясно разпознават в него жест на съпротива, несправяне с идеологическото статукво, липса на споделеност в интелектуалните хоризонти. Така двата екстремума пред инакомислието са отпътуването без завръщане и самоубийството.

2. Минко Николов: митотворчество и демитологизация

Минко Николов в главата „Съвременно митотворчество и развенчаване на митове“ от книгата „Между мъртвата точка и хуманизма. За някои явления от съвременната западна литература“, публикувана *post mortem*, размишлява върху силите на мита у модерни автори като Джойс, Кафка, Томас Ман, Музил, Пруст, Мелвил, Фокнър, Брехт, Бекет, Дюренмат (Николов 1967: 17–56).³ В нея критикът прокарва разграничението между *наивния мит* на древните и *модерния рефлексивен мит* на модерните. Разликата между тях е опримерена с Одисей: традиционния разказ в епическата поема на Омир срещу неговата модерна пародийна трансформация у Джойс. Подобен подстъп към Одисей показва, че тази фигура може да бъде употребя-

³ Работата на Минко Николов върху модерните форми на романа е начената още по време на престоя му в Източен Берлин през 1956–1958. Първите му публикации по тази темата са статиите „Действително новаторство или естетическа реставрация“ (1957) и „Пътища и безпътища на модерния роман“ (1959), последвани от книгите „Кризата в модерния западен роман“ (1961), „Брехт“ (1963), „Между мъртвата точка и хуманизма“ (1967) (Николов 1957; 1959; 1961; 1963; 1967). Посочените модерни автори, които вълнуват Николов, у нас са непреведени и критически слабо изследвани, доколкото прокарват естетика напълно различна от тази на социалистическия реалистичен роман. В тази перспектива решаващо стои въпросът за Николов: „Ще продължаваме ли така да *правим*, като че все едно Франц Кафка никога не е живял, като че „Улиси“ на Джеймс Джойс никога не е бил написан, като че тъй нареченият „епически театър“ е само една химера на иначе достойния за уважение Бертолт Брехт?“ (Николов 1957: 81).

вана както чрез движението назад към традицията, така и чрез рефлексията върху модерния западен роман.

В съвременното митотворчество Минко Николов разглежда парадокса на Запада, който при все че е свързан с едно модерно рационално инструментално мислене, продължава да създава митове, които черпят енергия от ирационални сили. От литература той лесно прескача към употребата на мита в идеологията на националсоциализма, за да посочи „синеоките рицари“ като варварите на XX век. Противоотрова срещу подобна употреба Николов разпознава в *хуманизирането на мита*, каквото той открива в творчеството на Томас Ман. Средството за осветляването на съвременните митове е интелектуалното усилие по анализиране на подобни структури както на социално, така и на естетическо равнище. Така критическата рефлексия на модерните се явява защитен механизъм срещу оварваряването на мита. Парадоксът на Запада дава основание на Николов да разграничи следните противоположни перспективи:

„Митотворчеството“ и „развенчаването на митове“ са две тенденции, които протичат в срещулежащи посоки и често се пресичат и сливат в творчеството на един автор. „Митът“ на модерната литература, взет в хуманните му проекции, е израз на нейното тежнение към общочовешкото, колективно-типологичното, вечното. Той е „завръщането у дома“, за което говори Карл Керени. Развенчаването на мита, демитологизацията, е инструмент на една критична и съмняваща се във всичко художествена мисъл, която не се задоволява с фасади и измамни „очевидности“, а прониква в сърцевината, в скритите и потайни връзки на явленията. (Николов 1967: 41)

Тези две тенденции са напълно валидни не само по отношение на модернистичната литература. Те са и добра призма, през която да бъде разгледан критическият дебат върху „Митът за Одисей“. Тенденцията към митотворчество се отнася напълно към Тончо Жечев, който прави не друго, а именно създава един мит, чието ядро е „завръщането у дома“ към родителя, рода, селото, традицията, или по-общо към митологичния тип циклично мислене за времето. Обратната страна по развенчаването на митове в тази статия е припозната у Минко Николов и Искра Панова, а и въобще линията на т. нар. *интелектуализъм*.

Панова критикува мита на Точно Жечев от позицията на една диалектическа логика, според която връщането към същото е невъзможно. Критически тя демаскира идеологическите импликации на писането на Жечев като патриархални, анти-модернистични, анти-европейски, дори еснафски. Интерпретацията ѝ е набедена, че просто защитава доминантната политическа линия, но тук ми се иска да покажа, че критиката ѝ е внимателна и няма нищо общо с идеологическите клишета. Тончо Жечев призовава към вчувстване в литературата, а стилът му на размишление е на ръба между есеистичното и

художественото. Той често прескача от наблюдения върху Омировата поема към лични впечатления от свето детство, сънища, биографични преживявания, спомени за селото и традиционните практики. Това, което не бива да се забравя, е, че и двата подхода по митотворчество/демитологизация се опитват да изработят режими на писане, които да бъдат отвъд догматичното статукво. Те намират подобен ресурс в противоположни посоки, без авторите да заемат дисидентска позиция, нито да бъдат отхвърлени или репресирани от властта. Напротив, Тончо Жечев и Искра Панова са част от обикнатите и утвърдени критици на късния български социализъм.

Освен разделението митологизация/демитологизация през погледа на Минко Николов си струва да се подчертаят още три теми, които са важни за изложението: а/ фонът на критическото статукво; б/ опозицията между критическите почерци на *импресионисти* и *интелектуалисти*; в/ заниманията с модернистичния западен роман като субверсивен жест спрямо догматичния марксизъм. Проблемите, които назовава, са, че догматичната критика нарочва за идеологическо отклонение всеки индивидуален и силен почерк, че тя работи със схематични структури, като тази за „положителния“ и „отрицателния“ герой в романа или опозицията между „реалистична“ добра и „нереалистична“ лоша литература.⁴ Задушавашата атмосфера на статуквото, което инструментализира критиката, е очертана от Николов по следния начин:

Култът се възползва от тезиса за ръководната роля на критиката, за я превърне в разсадник на догматични формули и схоластични канони, в център за административен натиск върху литературата, в директория, където се четат окончателни присъди над писателите. Започна проверка на „паспортите“ за установяване идеологическата благонадеждност на всеки писател. Борческият марксистически патос избиваше във фалцета на литературната команда. (Николов 1965: 56)

На този стагниращ фон – който в крайна сметка го тласка към самоубийство⁵ – Минко Николов извежда на преден план инакомислещите гласо-

⁴ Петър Динеков също се включва в дискусията за критиката с текст с красноречивото заглавие „Без монополизъм в литературната критика“ (Динеков 1965: 191). В своите дневници Динеков дава висока оценка за статията на Николов и размишлява върху причините за самоубийството на автора ѝ: „Още помня колко ми хареса – с яснотата на мисълта и праволинейността на позицията – една от последните му статии в „Септември“ в дискусията за критиката. (...) Мястото на Минко беше в университета; той сам желаше това. Никога не разбрах защо Цанев не го задържа за асистент – по-добър заместник не можеше да има“ (Динеков 2015: 145).

⁵ Добре обмисленият втори и успешен опит за самоубийство на Минко Николов в новогодишната нощ е травматичен за цялата общност, българските критици се връщат отново и отново да търсят причините. Особено ярък е дневникът на Борис Делчев, който е и редакторът на последната посмъртно издадена книга на Николов:

ве, които странят от порочните практики на партийния монополизъм. Сред тях са точно Тончо Жечев и групата около него – Здравко Петров, Кръстьо Куюмджиев, Симеон Султанов. Те употребяват различни критически стилове, като дават възможност критиката да бъде плуралистична, дискурсивно множествена. В тях Николов вижда таланта за „близко четене“ на творбите и сродяване със света на разглеждания автор. Техният стил на писане е обявен за артистично-есеистичен или *импресионистичен*. Несъгласието с подобен стил идва от изискването за по-внимателен контекстуален прочит, за повече научност в подхода, преценка на процеси и явления извън субективния характер на личния вкус. По повод есетата на Тончо Жечев, Минко Николов директно твърди, че те правят пресилени аналогии, които клонят към „чувствената патриархалност на младите цивилизации, с русоистката критика на буржоазното общество“ и проникновено отбелязва, че „[х]одовете на неговата ерудиция обаче дотолкова го увличат, че той загубва чувство за реалното съдържание на своя предмет“ (Николов 1965: 69). Още тук, преди да се появи „Митът за Одисей“, Минко Николов е уловил централният нерв на Тончо Жечев, който критикува модерната рационалност чрез призив назад към патриархалните устои на българите. Подходът на Николов напротив, предпочита инструментариума на критическата рефлексия, която използва по-стриктен терминологичен апарат, теоретична обосновка, конкретни референции и повече аналитичност в прочита. Този научен етос може да се обвърже с времето, прекарано в университета в Източен Берлин, където Николов се вписва в различния тип интелектуална среда на европейски марксисти като Ернст Фишер.⁶

„Самоубийството на Минко Николов според мене е характерно явление. Колкото и време да мине, за него ще се говори, ще се търсят причини и отговорности. И виновникът, не се съмнявам, ще се посочи: нашата прехвалена действителност. (2 януари 1967); За причините, които тласнаха Минко Николов към самоубийство. 1. Вундеркинд без съпротивителна сила. 2. Честен човек, който не издържа срещу натиска на приетите компромиси. 3. Семейни недоразумения (3 януари 1967)“ (Делчев 2024). Появява се осмисляне в категориите на трагическото и изкупителната жертва: „Минко Николов всъщност преживя драмата на нашето поколение, на която стана изкупителна жертва. (...) Няма никакво съмнение, че Минко Николов се страхува от българските национални условия, от варварските балкански нрави, които обезсмислят плодовете на интелекта“ (Илиев 2004: 345; 349); за подобна визия и у (Белчева 2023).

⁶ Влашки показва, че Минко Николов в ГДР се запознава с дебата Лукач – Блох върху реализма, посещава лекциите на Ханс Кауфман и Инга Дирзен върху Т. Ман, води си бележки по критически статии върху модерния роман. Влашки откроява като знакова споделеността на естетически идеи между Минко Николов и австрийския недогматичен марксист Ернст Фишер, чиито работи българският критик цитира в работата си върху романа и с когото през 1963 г. си разменят писма. Конкретният случай с българската преводна и критическа рецепция на Кафка през социалисти-

Естетическите търсения на Николов и Жечев диаметрално се разминават. Ако за Николов почеркът на Жечев е твърде *импресионистичен*, то за Жечев Николов е твърде *интелектуален*, с академичен темперамент, човек на логиката. През същата 1965 г., когато се появява текстът на Минко Николов „Отговорности и възможности на критиката“, Тончо Жечев излиза със статия „Парадокси на интелектуализма“, в която го занимава Шилеровата динамика между древни наивни и модерни рефлексивни писатели. И макар работата да е представена в своето вътрешно напрежение, Жечев ясно избира страната на традиционното мислене и автентичността (Жечев 1966b).

Така се очертават полюсите на *интелектуализъм* (модерно критическо мислене) и *импресионизъм* (есеистично творческо размишляване). Няколко години по-късно в началото на 70-те това разграничение прераства в дебата *структуралисти* срещу *импресионисти*, като формален повод е критическото обсъждане на „Диви разкази“ на Хайтов. В кадъра на 60-те за сблъсък между импресионисти и интелектуалисти не може да се говори – всеки признава страната на другия, както и общото усилие да се изработят разногласни дискурси като оръжие срещу нормативния монологизъм.⁷ Разминаването на позициите на Николов и Жечев е по отношение на метода, но те формират общ фронт срещу идеологическия монопол в лицето на Пенчо Данчев, като защитават необходимостта от дискурсивен плурализъм.

Тончо Жечев и Минко Николов са връстници, които се четат и приятелски коментират различията помежду си, а те могат да се обобщят през възгласите „назад към родното“ или „в крак с времето към световното“. Тончо Жечев през Омир създава мита за българското като притча за завръщания се Одисей, докато Минко Николов анализира „Одисей“ на Джойс като модерна литература.

В светлината на догматичната теория на отражението, развивана от марксисткия идеолог с изключителна власт и авторитарна позиция – Тодор Павлов⁸, се оформя дихотомията *модерен реализъм* срещу *модернизъм*.⁹ За-

ческия период, дават основание на Влашки да изведе: „Минко Николов е първият български литературовед, който след 9.9.1944 г. навлиза в трудния за овладяване поради сериозни идеологически препятствия терен на модерната западноевропейска литература“ (Влашки 2020: 137). Според това изследване след Минко Николов към занимания с Кафка пристъпват Цветан Стоянов, Исак Паси, Атанас Натев.

⁷ Върху книгата „Българско стихознание“ (1960) от Мирослав Янакиев и нейния опит да мисли материалността на езика в светлината на структуралистките дебати, виж (Kalinova 2019).

⁸ Върху догматичната реторика на ортодоксалния идеологически език на Тодор Павлов и неговата роля при формирането на българския национален канон виж: (Кьосев 2009).

⁹ Адорно иронично нарича подобен подход източноевропейската теория на копирането (Спасова 2018: 220) и я критикува като логиката на тъждеството, развивайки своя негативен подход, който разчита на нетъждественост, опосредяване

ниманието с автори като Джойс, Кафка, Пруст, Улф, които не са преведени на български (четат се по-често през руски преводи и по-рядко в оригинал), е неблагоприятно.¹⁰ Самото насочване на критиците към модерната европейска литература е вече тих акт на съпротива, неминуемо съпътстван от някое идеологическо клише, че тези творби са продукт на упадъчни буржоазни явления. В същата перспектива е хубаво да се припомни какво импресионистът Здравко Попов, близък приятел на Тончо Жечев, разказва. Той припомня как техният кръг преживява „малка революция“, докато слуша как Минко Николов преразказва „Одисей“ на Джойс, но не пропуска да отбележи и разлома помежду им:

И тук се преплитат черти на нашата мила изостаналост, провинциално възхищение, осъдителна неосведоменост. С появата на М. Николов се внесе дух на някакъв „европеизъм“ в нашата критика. (...) След като беше минал някои херкулесови стълбове, след като беше опознал опита на европейския роман от XX в., нему беше трудно да се върне към лоното на българската наивност и епично величие. (Петров 1969: 120–124)

Ясно се виждат двете алтернативни на идеологическия монополизъм в критическия пейзаж през 60-те. Това са парадигмата на интелектуалния космополитизъм срещу парадигмата на автохтонната българска традиция. Минко Николов е в авангарда на първото крило – незапомнен, позабравен, недостатъчно изследван. Усилието на Минко Николов е по посока на работата с наднационални мащаби: повече Джойс, по-малко Омир.

3. Искра Панова срещу Тончо Жечев

В едно свое интервю, връщайки се към средата на българската критика от 60-те, Юлия Кръстева откроява Тончо Жечев и кръга около него като осигурява

и несъвпадение. У нас дебатът за реализма, дали отразява или размножава действителността, се разразява като битка през 60-те във философския факултет. Исак Паси, който критикува Тодор Павлов, е заплашен да бъде изгонен от университета, но в крайна сметка запазва своята позиция. Върху този сблъсък между модерния реализъм и модернизма виж още (Спасова 2018).

¹⁰ В контекста на 60-те върху западноевропейски модернисти работят главно Минко Николов, Цветан Стоянов, Юлия Кръстева, Атанас Натев, Димитър Аврамов. За подривния потенциал на подобни занимания срв. (Nicolchina 2024). Ролята на М. Николов като „вносител“ на подобна тенденция се подчертава още преди промените: „Минко Николов не само пръв заговори у нас открито за писатели като Брехт и Т. Ман, Джойс и Пруст, Фокнър, Сартр и Камю, не само представи драматичните колизии в съвременната западна литература, а със своето съпричастие, с голяма тревога за съдбата на хуманизма събуди интереса на българския читател към тези сложни явления...“ (Атанасова 1977: 68).

гуряващ интелектуална опора срещу идеологическата преса: „И ще помня винаги братската щедрост на Тончо, който ми говореше да не се страхувам, защото макар да има хора догматични, терористични и тоталитарни, все пак има начин да ме защитят. И го казваше простичко, без да се надува, което винаги ме е пленявало и ме е карало да намирам у него едновременно интелектуална опора, макар да не бяхме с едни и същи предпочитания, аз клонях повече към Запада, докато той – преди всичко към националното“ (Кръстева 2004: 556–557). През изказването ѝ ясно се открояват двете обсъждани парадигми в търсенията на българската критика: едната е насочена интелектуално навън, а другата е обърната навътре към автохтонното на родната памет. Тези две срещуположни нагласи се защитават от близки приятели, каквито са Цветан Стоянов (космополитно) и Тончо Жечев (консервативно). Независимо от различните критически нагласи те отстояват ценността на критическия плурализъм срещу институционалния монопол.¹¹

Книгата на Тончо Жечев „Митът за Одисей“ е изключително влиятелна както в контекста на своето написване, така и в актуалното поле на българската хуманитаристика. Това са девет есета, обединени от Одисей като фигура на завръщането към родното. Най-ранните от тях излизат в края на 60-те; през 1979 г. в сп. „Септември“ се появява ядрото от пет текста „Митът за Одисей“, „Одисей и лотофагите“, „Одисей и Калипсо“, „Жаждата за повторения“, „Одисей и Фауст“; а като самостоятелна книга деветте части излизат през 1985 г. Видимо още от заглавието е, че водещите есета се движат върху епизоди от Омир, но те служат само като подтик за отварянето към по-обхватни теми като завръщането, приемствеността, повторението, паметта, връзката с миналото.

„Митът за Одисей“ може да се чете като реплика на „Митът за Сизиф“ (1942) на Камю. Тончо Жечев се опитва да намери алтернатива на въпроса за *отчуждението* като решаващия въпрос, който идва от западната философия. Вместо алиенация Жечев предлага общение с традицията в един универсално-екзистенциален тон. Темата за отчуждението със своята хегелианско-марксистка основа е общ топос в критическите дебати през 60-те, който заслужава самостоятелно изследване. Тук само отбелязвам, че през нея се потвърждават позициите, че Стоянов и Николов споделят обща територия, докато Жечев избира различен подход. Най-мощно темата е разработена в дисертацията на Цветан Стоянов, „Идеи и мотиви на отчуждението в западната литература“ (1970), но тя е сред основните търсения и на Мин-

¹¹ Показателен за това, че двете линии в критиката се обединяват срещу общия фронт на догматичните решения, е случаят с публикациите срещу философа Асен Игнатов. Минко Николов, Тончо Жечев, Здравко Петров и Атанас Натев през октомври 1966 г. отправят писмо към вездесъщия Тодор Павлов с молба философът да не бъде изключен от университета, виж: (Знеполски 2016: 399).

ко Николов покрай заниманията му с Брехт и *Verfremdungseffekt*¹². Тъй като западните общества в своята модернизация, технологизация и либерален индивидуализъм са стигнали до разкъсване на социалните връзки и крайно отчуждение, спасително за човешката ситуация според Жечев е да се предприемат консервативни ходове. Той ясно заявява, че не вярва на Камю и възможността Сизиф да е щастлив, а предпочита да търси пътища за свързване на нишките на времето (Жечев 1989: 114–115). Така българският критик изважда „Митът за Одисей“ с връщането-повторение като отговор и алтернатива на „Митът за Сизиф“ със зацикленото повторение. За Жечев любимият, най-очарователният епизод от „Одисея“ е XI песен (*neukia*), или слизането на героя в царството на мъртвите, което е видяно като подземията на традицията. Критикът пресъздава сцената със страст и посветеност, вълнува го как само през тази среща с мъртвите, миналото и майката, Одисей може да намери пътя обратно към Итака. На зацикленото повторение на Сизиф, който бута камъка в едно непреходно настояще (като алегория за Запада), Жечев предлага „жаждата за повторение“ и обратимостта на Одисей, или причастност към предците и миналото. Така Одисей като фигура на завръщането при Тончо Жечев е важен не само в географския път обратно към родното (*nostos*), но и с времевата връзка, общението между живите и мъртвите (*neukia*).¹³

Тончо Жечев с „Митът за Одисей“ се опитва да набави контра-наротив на модерните капиталистически общества, където страстта към новото, ускорението, либералния индивидуализъм, консуматорската култура водят към един режим на историчност, доминиран изцяло от настоящето.¹⁴ Така за Жечев, за да има проект за бъдеще, е необходимо да се направи един ход назад към миналото, като знаковият му призив е „напред към

¹² Заниманията с Брехт на Минко Николов са разгледани като алтернатива на социалистическия реализъм и парадигмата Станиславски в (Дечева 2020: 314).

¹³ Бойко Пенчев чете „Митът за Одисей“ точно през темпоралния аспект, където повторението е завръщането във времето. Той се занимава с анти-модерните фигури при Жечев като кръга, обиколката, завръщането, възкресението, органичното време, рода като свързани с диспозитива на немската консервативна революция, а у нас употребен като подривен спрямо прогресисткия марксистки дискурс (Пенчев 2023: 164–239). В контекста на десния проект в междувоенна България най-крайна е фигурата на Янко Янев, представена внимателно от Еленков (1998). Жечев е понавал добре съчиненията на Янко Янев, макар и да не се позовава на него.

¹⁴ Понятието режими на историчност е на Франсоа Артог, ученик на Райнхарт Козелек и Жан-Пиер Вернан. С негова помощ той разглежда исторически промените в разбирането за времето – има античен режим, модерен режим и презентизъм. Един от праговете на промяна той свързва с „Одисея“, който превръща реда на разказа в ред на времето. Артог извежда тази двойна роля, която включва опит и разказ, минало и настояще, събитие и наротивен ред, като причина за несъвпадението на Одисей със самия себе си (Артог 2007: 65–89).

традицията“. Завръщането на Одисей или връзката с предходниците в подземното царство е алегория на подобна ретро-утопия. Другата обикната метафора на Жечев е разликата между *завоевателната стратегия* на Колумб и *реверсивната стратегия* на Магелановата обиколка по преоткриване на познатото и близкото, пълноценно свързване на началото и края, описване на кръг, който преобразява човека. Подобен анти-модерен диспозитив Жечев изгражда въз основа на ценностите на родното, патриархалното общество, българското село като топоси, устойчиви на промяна:

Казват, че единствената област на нашата българска народностна култура, която не е претърпяла никакво западно влияние, е нашата народна песен. За мене не е изключено тъкмо на това да се дължи продължителната неприспособимост, затвореност, почти тайнствена непригодимост на тази песен в епохата, когато очите на всички са насочени към напредналите, към модата, към най-новото. (...) Знае ли някой. Може би тъкмо с това, с което сме най-малко пригодни към съвременната цивилизация, ще се окажем най-пригодни и плодоносни в утрешната култура. (Жечев 1989: 121)

Завръщането във времето е умишлена стратегия на неприспособимост, която да противодейства на ефекта, обобщен от Ал. Кьосев като самоколонизиране на българската култура (Kiossev 1995).¹⁵ В „Национална самобитност и литературно развитие“ Жечев директно вижда, че изоставането на културата ни идва спрямо категориите за напредък по чужда мяра, но подобен недостатък може да се превърне в интелектуална перспектива, ако се изработи собствена автохтонна мяра, обвързана със завръщането към бавното време на родната традиция (Жечев 1966а: 21). Вместо да се опитваме да догонваме запада, Жечев предлага нарочно да изоставаме в миналото, във вечното и неизменното, като така през времевата дистанция бихме устояли на постоянните революции и катаклизми в съвременния свят. Драмата на българската култура по догонването на чуждите западни модели, той превръща в преимущество на идиличните ахронични топоси.

Есетата от „Митът за Одисей“ са написани красиво, интерпретативните метафори са примесени с притчи и алегии, спомени и споделен опит, което превръща книгата в обаятелно четиво, категорично стояща насрещно спрямо соц-реалистическите регламенти. Критиката, която идва от страна на Искра Панова към Жечев, е язвителна, остра, иронична – тя изважда скритите опасности, които лежат под подобен десен дискурс, но в никакъв

¹⁵ Аретов разглежда проблема за самоколонизирането и автоекзотизацията по отношение на най-новата българска литература и автори, които се вписват в чуждо-езикова среда, но използват западни стереотипи за описване на Източна Европа като Сибиле Левичаров, Капка Касабова, Ружа Лазарова, Мирослав Пенков или се завръщат към българската среда като Атанас Славов, Захари Карабашлиев (Аретов 2018).

случай не е самоцелна и не се придържа към партийната фразеология¹⁶. Например в скоби е осмяна директивата на Тодор Павлов и неговата теория на отражението. Панова посочва, че догматичната мисъл не само че не може да улови хода на социалната промяна, но отказва да постави правилните въпроси, и така принизява дискуссионния хоризонт. Тя директно твърди, че големият въпрос е какво става с общественото мислене у нас по оста космополитно-национално-самобитно (котловинно), като приканва към публичен спор и анализ, какъвто *наивния прогресизъм, технократския оптимизъм и догматичното мислене*, не могат да предложат (Панова 1980: 34). Такъв публичен дебат не се състои. Той е насилствено прекратен и не са публикувани последвалите писма и статии до редакцията.¹⁷

Несъгласието на Панова и към идеализацията на извънвремето при Жечев идва от ляво, доколкото тя се вълнува от промяната в нейната историческа и социална обусловеност. Тя предпочита лявата утопия на *социалната връзка* пред дясната ретоутопия на *кръвната връзка* с „цялата зловеща верига“ (Панова 1980: 17) на рода, селото, изконното, вечното. За нея не съществуват извънвремеви състояния, а винаги имаме потопеност в даден исторически контекст и социални структури. Панова вижда, че идиомът на Жечев клони към руската мистико-философска линия от края на XIX век, но е категорична – руският път при нас няма да сработи. Тя е съгласна, че трябва да бъдат критикувани консуматорското общество, ненаситността на потребителското сега и технологизацията. Перспективата на Жечев обаче не върши работа, защото в нея се извършват няколко опасни редукции: на историчността за сметка на вечността, на социалната динамика за сметка на патриархалната статика, на съвременния анализ за сметка на консервативната реставрация.¹⁸ Накратко, Панова твърди, че решението

¹⁶ Димитър Цацов коментира дебата Жечев – Панова, като твърди, че Панова защитава привилегированата гледна точка, поддържана от властта (Цацов 2021). Подобен коментар изпуска, че дискусията във „Философска мисъл“ е насилствено възпряна отгоре.

¹⁷ По-комплексно осмисляне на въпроса за публичността през 80-те у нас прави Николчина, като разглежда въпросите за семинарната среда и неофициалните вътрешни сбирки като преобръщащи официалните директиви, въобще въпросът за гласността като съпротива (Николчина 2012). Симптоматично е, че Искра Панова заедно с първия демократичен президент Жельо Желев, през ноември 1988 основават „Клубът за подкрепа на гласността и преустройството“ (Club for Glasnost and Democrasu), който е важен двигател, довел до промените през 1989 г.

¹⁸ Без изрично да е споменато, Панова насочва как визията на Жечев може да служи като опора на реставриращи проекти, които се стремят към изконно българското, както „Възродителния процес“ с неговите репресии към етническите малцинства през 70-те и 80-те. Подобно четене ми беше подсказано от Ангел Ангелов. Неговият прочит върху книгата на Николчина за *хетеротопията на семинара* също коментира липсата на публична дискусия (Ангелов 2017). Дебатът Жечев – Панова

няма да дойде нито с догонване на запада, нито със сразяване на големия враг на отчуждението по руски модел, защото проблемът си е наш. Статията ѝ засяга множество проблеми, но тук се спирам върху четири концептуални момента: погледа ѝ към европейското отчуждение; българския еснафски конформизъм; тоталитарната структура на патриархалността; традицията на антитрадицията.

Срещата с европейското, което все е виновно, според Панова се е превърнала в лесно намерено обяснение на твърде хетерогенни явления (Панова 1980: 13). Тук тя не без ирония се обръща към цитираната по-горе статия на Здравко Петров, където като причина за самоубийството на Минко Николов е видян „бацилт“ на отчуждението, проникнал от ГДР. Идеята за отчуждението работи като метонимия на Запада, всеки я интерпретира, както намери за добре, без конкретно да се позовава на нейната генеалогия: „С една дума, т. нар. отчуждение е поредната мистификация на „европейската цивилизация“ (нашият български почвеник комай отдавна се пита защо ли изобщо ни е потрябвала тя), удобно алиби за съвременното подивяване“ (Панова 1980: 15). Панова припомня в детайли хегелианско-марксистката концепция за отчуждението на творческия суверенитет на човека към продукта на неговия труд, за да види в това общественоисторически комплекс с конкретни полемистки и икономически фактори. Тя реабилитира лесно зачеркнатия от Жечев Сизиф във връзка с дехуманизацията на неговата работа, която идва от тоталитарното насилие и социалното поробване. Панова настоява, че отчуждението трябва да се мисли не просто в своето универсално, но и в социално реално измерение, като напомня за гражданската позиция на Камю. Подобно тълкуване липсва при Жечев, който огрубено използва термина: „Естествено е Т. Жечев да не избере „европейското“ тълкуване на отчуждението: то би означавало да свърне кораба от Итака в открито море, от пренамирането към търсенето“. (Панова 1980: 16)¹⁹. Съпротивата на Панова към позициите на Жечев идват от неговата аисторичност, която „обезвревява времето“ и „обездвижва движението“. Това води и до самия подход, който привилегирова есеистичното писане пред употребата на конкретни понятия, аргументи и анализи. Европейската концепция за отчуждението има нужда от научно и философско преосмисляне, което няма нищо общо нито с догматичните мантри на официалната критика, нито с възкресението на мъртвите ала Жечев. Разделението между научно литературознание и есеистична критика не е просто методологическо, то неминуемо е и идеологическо.

Панова посочва опасността патриархалната структура да функционира

е насилствено спрял с уводна статия в „Работническо дело“.

¹⁹ Съвсем открито Жечев спори с отчуждението като модерна болест, която в термините на неговия мит е пътуване без Итака, Телемах и Пенелопа, или това е пътуване, на което липсва цел и котва (Жечев 1989: 35).

тоталитарно, доколкото е строго йерархична, авторитарна, склонна към жестокост, но най-важното е, че работи срещу категорията *промяна*. Авторитетът на бащата лесно се заменя с вожда, или едноличната политическа власт. Критичката сменя ореола на селото-монолит на Жечев и предлага то да бъде мислено като сложна динамична система със свое вътрешно разслоение. Същият ход тя предприема и за отношението към традицията, което не трябва да е като към фиксиран канон, а като практика. С подобна идея тя изпреварва критическите дебати по деконструиране на българския канон през 90-те.

В статията на Панова са предприети поредица от деидеализации – не само спрямо консервативната визия по запазване на самотното в патриархалното село, но и спрямо конформизма на градското население, наречен от нея с пейоративното „еснаф“. Зад призива на Жечев към умереност Панова разпознава страха на определена градска среда „нещо да не би да стане“ – страх, който води до посредственост. Според нея към тази читателска публика с конформистки нагласи е обърната ретроутопията от „Митът за Одисей“. Тя пази комфорта на своето положение, но същевременно е въвличена от Жечев да решава „трагедията на века“: „хем статуквото лоялно се пази (наше си е), хем борба с отчуждението се води (то е „европейско“)“ (Панова 1980: 17). На този фон Панова обсъжда динамиката между европейско и българско, включвайки се в спорния въпрос за националния или социалния характер на литературния герой Бай Ганьо. Пропускайки детайлите, искам да обърна внимание, че тя категорично застава на позицията на *космополитния* интелектуалец Алеко Константинов, а не на *изконния* хитрец Бай Ганьо. При всичките деидеализиращи стъпки Панова все пак съхранява една утопична перспектива към българския интелектуалец, който има космополитна нагласа и усет за промяната, или за традицията на антитрадицията.

Симптоматично ми се вижда, че фигурата, която тя извежда като алтернатива на Одисей е тази на Прометей: „демодирани правдолюбци и пропаднал революционер, злоумишлен рушител на реда и авторитета“ (Панова 1980: 33). С понятието *традицията на антитрадицията* Панова предлага историчността да бъде мислена не еволюционно-прогресистки, а през прагове на прекъсване. Тя се вълнува повече от пробива и промяната на определени темпорални режими като неизбежна част от историческия процес. И в подобна Прометеева линия се появява ранната книга на Миглена Николчина „Митът за Прометей“ (1988), която от перспективата на Панова е необходимият антидот срещу „Митът за Одисей“ на Жечев, доколкото в книгата се развива поетика на бунта и отхвърляне на логиката на регреса. Да не забравяме също, че книгата на Кръстева *La Révolution du langage poétique* (1974) показва как това прекъсване в линейно-времени редове е обвързано

с дестабилизиращия потенциал на езика в неговото семиотично измерение.²⁰ В по-широк контекст *традицията на антитрадицията* може да се обвърже с литературата на модернизма и критиците, които мислят върху нея у нас през 60-те и 70-те: Минко Николов, Цветан Стоянов, Юлия Кръстева.

Има три важни концептуални коментара към Жечев, които идват от едно следващо поколение български хуманитаристи, от перспективата на телемахията.²¹ Тяхното обръщане към „Митът за Одисей“ е опит да се демаскират идеологическите импликации зад фигурата на завръщащия се Одисей, а с това да се преосмисли историята на българската критика от късния социализъм. Боян Манчев чете Жечев в термините на *националекзотизма, партикуларната универсалност и идиличния дискурс* (Манчев 2002). Миглена Николчина добавя нов кадър, посочвайки ролята на интелектуалците от 80-те. Тяхното обръщане към Античността и постструктуралистката им нагласа минават отвъд дебата импресионисти и структуралисти, което довежда до реален дискурсивен плурализъм (Nicolchina 2018). Бойко Пенчев извежда от *автохтонния консерватизъм* на Жечев, при който *родът, аисторичното и органичното* са привилегирани за сметка на нацията и историята, подход за подриване на официалната идеология през 70-те (Пенчев 2023).

В дебата върху „Митът за Одисей“ през 80-те е важно освен острия критически поглед на Искра Панова да бъде привлечена и рецензията на Богдан Богданов, която е доста мека като тон, но ясно извежда своите точки на несъгласие. Богданов подчертава, че Жечев чете Одисей повече като културен мит или като едномерен герой-термин, отколкото като литература: „защото не литературата, а мировъзприятието чрез литература вълнува Тончо Жечев“ (Богданов 1987: 154). Поетологичният прочит, какъвто Богданов вече е направил²², според него не би пропуснал да отбележи, че Одисей е типично гръцки герой в своята двойственост и диалектичност, защото съчетава двата компонента на тази култура – традиционно земеделската статичност и модерната търговско-моряхшка динамика (Богданов 1991: 162–163). В тази перспектива Николчина е права, че космополитното динамично лице на Одисей, което Манчев намира в поезията на 90-те, може да се открие по-рано в диверсията на теоретични нагласи през 80-те, а сред тях най-пряко в прочита на Богдан Богданов. Важното следствие е, че различните крити-

²⁰ Върху връзката между революция и време в цялото творчество на Кръстева е проследено в (Nicolchina 2017).

²¹ Симптоматично ми се вижда, че последният роман на Георги Господинов „Градинарят и смъртта“, по-конкретно в глава 62, се пита как изглежда одисеята през погледа на сина Телемах. Това е свързано с по-общия лейтмотив за отсъстващите бащи по времето на соца: „Не е ли отсъствието всъщност част от характеристиката на бащите в цялата световна култура“ (Господинов 2024: 141).

²² Най-рано в предговора към Омировата „Одисея“ през 1973, а по-късно и в (Богданов 1976); (Богданов 1979); (Богданов 1985).

чески стилове, за които само си мечтае Минко Николов през 60-те, са вече факт в дискурсивната полиглия на 80-те.

Докато Одисей успешно балансира между противоречията на силите отвън и силите отвътре, то в неговите интерпретативни превъплъщения една-единствена черта изпъква като водеща. Тази разцепеност на фигурата му не се запазва в българските ѝ критически прочити през 60-те и 70-те, които редуцират единия от полюсите – или космополитно-динамичния, или консервативно-статичния. Тончо Жечев не удържа множествеността на Одисей, а го свежда до герой на Едното. Полемиката на Жечев с Минко Николов е по оста импресионистичен/академичен стил на литературната критика, а с Искра Панова по оста консервативно-родно/модерно-космополитно. Употребите на Одисей през 60-те и 70-те, както и преосмислянията му в съвременното литературознание, помагат да бъдат схванати различните идеологически импликации, скрити като в троянски кон зад фигурата на хитроумния герой.

Библиография

- Ангелов 2017: Ангелов, Ангел В. Бележки по полетата на книгата на Миглена Николчина „Изгубените еднорози на революцията“. – В: Калинова, М., Д. Тенев, К. Спасова (съст.) *Парачовешкото: грация и гравитация*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, с. 250–264. [Angelov 2017: Angelov, Angel V. Belezhki po poletata na knigata na Miglena Nikolchina „Izgubenite ednorozhi na revolyutsiyata“. – V: *Parachoveshkoto: gratsiya i gravitatsiya*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, s. 250–264.]
- Аретов 2018: Аретов, Николай. Нова българска литература отвъд Калотина. – *Езиков свят – Orbis Linguarum*, бр. 2, с. 105–111. [Aretov 2018: Aretov, Nikolay. Nova balgarska literatura otvad Kalotina. – *Ezikov svyat – Orbis Linguarum*, br. 2, s. 105–111.]
- Артог 2007: Артог, Франсоа. *Режими на историчност. Презентизъм и изживяване на времето*. Прев. Галина Вълчинова. София: Нов български университет. [Artog 2007: Hartog, Francois. *Rezhimi na istorichnost. Prezentizam i izzhivuyavane na vremeto*. Prev. Galina Valchinova. Sofia: Nov balgarski universitet.]
- Атанасова 1977: Атанасова, Цветанка. Минко Николов (по повод десетгодишнината от смъртта му). – *Литературна мисъл*, бр. 3, с. 65–69. [Atanasova 1977: Atanasova, Tsvetanka. Minko Nikolov (po povod desetgodishninata ot smartta mu). – *Literaturna misal*, br. 3, s. 65–69.]
- Белчева 2023: Белчева, Евелина. Купел на очишението. – *Портал „Култура“*, 04.02.2023. [Belcheva 2023: Belcheva, Evelina. Kupel na ochishtenieto. – *Portal „Kultura“*, 04.02.2023.]
- Богданов 1976: Богданов, Богдан. *Омировият епос*. София: Народна просвета. [Bogdanov 1976: Bogdanov, Bogdan. *Omiroviyat epos*. Sofia: Narodna prosveta.]
- Богданов 1979: Богданов, Богдан. *Литературата на елинизма. Културно-социологическа и жанрова характеристика*. София: Наука и изкуство. [Bogdanov 1979: Bogdanov, Bogdan. *Literaturata na elinizma. Kulturno-sotsiologicheska i zhanrova harakteristika*. Sofia: Nauka i izkustvo.]

- Богданов 1985: Богданов, Богдан. *Мит и литература. Типологични проблеми на старогръцката литература до епохата на елинизма*. София: Наука и изкуство. [Bogdanov 1985: Bogdanov, Bogdan. *Mit i literatura. Tipologichni problemi na starogratskata literatura do epohata na elinizma*. Sofia: Nauka i izkustvo.]
- Богданов 1987: Богданов, Богдан. За преводимостта на идеите („Митът за Одисей“ на Тончо Жечев). – *Литературна мисъл*, кн. 31, бр. 3, с. 153–155. [Bogdanov 1987: Bogdanov, Bogdan. *Za prevodimostta na ideite („Mitat za Odisey“ na Toncho Zhechev)*. – *Literaturna misal*, кн. 31, бр. 3, с. 153–155.]
- Богданов 1991: Богданов, Богдан. *Орфей и древната митология на Балканите*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. [Bogdanov 1991: Bogdanov, Bogdan. *Orfey i drevnata mitologiya na Balkanite*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Влашки 2020: Влашки, Младен. Трансфер и рецепция на творчеството на Кафка в оптиката на „случая“ Минко Николов. – *Рецепцията на Кафка в България до 1989 г.* Пловдив: Страница, с. 134–149. [Vlashki 2020: Vlashki, Mladen. *Transfer i retseptsiya na tvorchestvoto na Kafka v optikata na „sluchaya“ Minko Nikolov*. – *Retseptsiyata na Kafka v Balgaria do 1989 g.* Plovdiv: Stranitsa, s. 134–149.]
- Господинов 2024: Господинов, Георги. *Градинарят и смъртта*. Пловдив: Жанет 45. [Gospodinov 2024: Gospodinov, Georgi. *Gradinaryat i smartta*. Plovdiv: Zhanet 45.]
- Делчев 2024: Делчев, Борис. *Дневник*. София (под печат). [Delchev 2024: Delchev, Boris. *Dnevnik*. Sofia (под печат).]
- Дечева 2020: Дечева, Виолета. За Брехт, или за значението на един литературен портрет за Брехтовата рецепция в България. – В: Антонова, А. (съст.). *Българската литературна критика – позиции и контексти*. София: Боян Пенев, с. 309–321. [Decheva 2020: Decheva, Violeta. *Za Breht, ili za znachenieto na edin literaturen portret za Brehtovata retseptsiya v Balgaria*. – V: Antonowa, A. (sast.). *Balgarskata literaturna kritika – pozitsii i konteksti*. Sofia: Boyan Penev, s. 309–321.]
- Динеков 1965: Динеков, Петър. Без монополизъм в литературната критика. – *Септември*, бр. 6, с. 191. [Dinekov 1965: Dinekov, Petar. *Bez monopolizam v literaturnata kritika*. – *Septemeri*, бр. 6, с. 191.]
- Динеков 2015: Динеков, Петър. Дневници (1933–1992). – *Библиотека*, бр. 4, с. 123–168. [Dinekov 2015: Dnevniitsi (1933–1992). – *Biblioteka*, бр. 4, с. 123–168.]
- Еленков 1998: Еленков, Иван. *Родно и дясно*. София: Лик. [Elenkov 1998: Elenkov, Ivan. *Rodno i dyasno*. Sofia: Lik.]
- Жечев 1966а: Жечев, Тончо. За националната самобитност в литературното развитие. – *Литературна мисъл*, бр. 3, с. 16–38. [Zhechev 1966a: Zhechev, Toncho. *Za natsionalnata samobitnost v literaturnoto razvitie*. – *Literaturna misal*, бр. 3, с. 16–38.]
- Жечев 1966б: Жечев, Тончо. Парадоксите на интелектуализма. – *Пулс*, бр. 1, с. 1 и 5. [Zhechev 1966b: Zhechev, Toncho. *Paradoksite na intelektualizma*. – *Puls*, бр. 1, с. 1 i 5.]
- Жечев 1979: Жечев, Тончо. Митът за Одисей. – *Септември*, бр. 10, с. 138–182. [Zhechev 1979: Zhechev, Toncho. *Mitat za Odisey*. – *Septemvri*, бр. 10, с. 138–182.]
- Жечев 1989: Жечев, Тончо. *Митът за Одисей*. Том 1. София: Български писател. [Zhechev 1989: Zhechev, Toncho. *Mitat za Odisey*. Том 1. Sofia: Balgarski pisatel.]
- Знеполски 2016: Знеполски, Ивайло. *Как се променят нещата. От инциденти до голямото събитие. История с философи и историци*. Том 1. София: ИИБМ.

- [Znepolski 2016: Znepolski, Ivaylo. *Kak se promenyat neshтата. Ot insidenti do golyamoto sabitie. Istoriya s filosofi i istoritsi*. Tom 1. Sofia: ИВМ.]
- Илиев 2004: Илиев, Стоян. Интелектуалната драма на Минко Николов. – В: Карабелова, М., Р. Дамянова. *Вечните страсти Български: почит към Тончо Жечев*. София: Боян Пенев, с. 340–356. [Iliev 2004: Iliev, Stoyan. Intelektualnata drama na Minko Nikolov. – V: Karabelova, M., R. Damyanova. *Vechnite strasti Balgarski: pochit kam Toncho Zhechev*. Sofia: Boyan Penev, s. 340–356.]
- Кръстева 2004: Кръстева, Юлия. Тончо Жечев – един от големите в културата ни. (Разговора води Магда Карабелова). – В: Карабелова, М., Р. Дамянова. *Вечните страсти Български: почит към Тончо Жечев*. София: Боян Пенев, с. 556–560. [Krasteva 2004: Krasteva, Yuliya. Toncho Zhechev – edin ot golemite v kulturata ni. (Razgovora vodi Magda Karabelova). – V: Karabelova, M., R. Damyanova. *Vechnite strasti Balgarski: pochit kam Toncho Zhechev*. Sofia: Boyan Penev, s. 556–560.]
- Куюмджиев 1964: Куюмджиев, Кръстьо. Национална традиция и новаторство. – *Септември*, бр. 11, с. 131–161. [Kuyumdzhiev 1964: Kuyumdzhiev, Krastyo. Natsionalna traditsiya i novatorstvo. – *Septemvri*, br. 11, s. 131–161.]
- Кьосев 2009: Кьосев, Александър. Истинският наследник. – *Критика и хуманизъм*, кн. 29, с. 145–174. [Kyosev 2009: Kyosev, Aleksandar. Istinskiyat naslednik. – *Kritika i humanizam*, kn. 29, s. 145–174.]
- Манчев 2002: Манчев, Боян. Одисей и неговият двойник (Античността, националната философия на Тончо Жечев и поезията на 90-те). – *Критика и хуманизъм*, кн. 13, бр. 1, с. 79–101. [Manchev 2002: Manchev, Boyan. Odisey i negoviyat dvoynik (Antichnostta, natsionalnata filosofiya na Toncho Zhechev i poeziyata na 90-te). – *Kritika i humanizam*, kn. 13, br. 1, s. 79–101.]
- Николов 1957: Николов, Минко. Действително новаторство или естетическа реставрация. – *Литературна мисъл*, бр. 3, с. 80–87. [Nikolov 1957: Nikolov, Minko. Deystvitelno novatorstvo ili esteticheska restavratsiya. – *Literaturna misal*, br. 3, s. 80–87.]
- Николов 1959: Николов, Минко. Пътища и безпътища на модерния роман. – *Литературна мисъл*, бр. 3, с. 85–109. [Nikolov 1959: Nikolov, Minko. Patishta i bezpatitsa na moderniya roman. – *Literaturna misal*, br. 3, s. 85–109.]
- Николов 1961: Николов, Минко. *Кризата в модерния западен роман*. София: Български писател. [Nikolov 1961: Nikolov, Minko. *Krizata v moderniya zapaden roman*. Sofia: Balgarski pisatel.]
- Николов 1963: Николов, Минко. *Брехт. Литературен портрет*. София: Български писател. [Nikolov 1963: Nikolov, Minko. *Breht. Literaturen portret*. Sofia: Balgarski pisatel.]
- Николов 1965: Николов, Минко. Отговорности и възможности на критиката. – *Септември*, бр. 4, с. 54–76. [Nikolov 1965: Nikolov, Minko. Otgovornosti i vazmozhnosti na kritikata. – *Septemvri*, br. 4, s. 54–76.]
- Николов 1967: Николов, Минко. *Между мъртвата точка и хуманизма. За някои явления в съвременната западна литература*. Ред. Борис Делчев. София: Български писател. [Nikolov 1967: Nikolov, Minko. *Mezhdu martvata tochka i humanizma. Za nyakoi yavleniya v savremennata zapadna literatura*. Red. Boris Delchev. Sofia: Balgarski pisatel.]
- Николчина 1988: Николчина, Миглена. *Митът за Прометей и поетиката на*

- английския романтизъм. София: УИ „Св. Климент Охридски“. [Nicolchina 1988: Nicolchina, Miglena. *Mitat za Prometej i poetikata na angliyskiya romantizam*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Николчина 2012: Николчина, Миглена. *Изгубените еднорози на революцията. Българските интелектуалци през 1980-те и 1990-те години*. София: Литературен вестник. [Nicolchina 2012: Nicolchina, Miglena. *Izgubenite ednorози na revolyutsiyata. Balgarskite intelektualtsi prez 1980-te i 1990-te години*. Sofia: Literaturen vestnik.]
- Панова 1980: Панова, Искра. По повод на един „мит“. – *Философска мисъл*, бр. 7, с. 13–34. [Panova 1980: Panova, Iskra. Po povod na edin „mit“. – *Filosofska misal*, br. 7, s. 13–34.]
- Пенчев 2023: Пенчев, Бойко. *Прогресисти и консерватори*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. [Penchev 2023: Penchev, Boyko. *Progresisti i konservatori*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Петров 1969: Петров, Здравко. Мисловната и житейска драма на критика. – *Литературна мисъл*, бр. 2, с. 114–127. [Petrov 1969: Petrov, Zdravko. Mislovnata i zhiteyska drama na kritika. – *Literaturna misal*, br. 2, s. 114–127.]
- Спасова 2018: Спасова, Камелия. Към преобразуване на понятието мимесис: Юрий Лотман и Тодор Павлов. – *Литературна мисъл* 61, бр. 3, с. 99–116. [Spassova 2018: Spassova, Kamelia. Kam preobrazuvane na ponyatiето mimesis: Yuriy Lotman i Todor Pavlov. – *Literaturna misal* 61, br. 3, s. 99–116.]
- Стоичкова 2018: Стоичкова, Ноemi. Идеологическо надмощие и (не) приспособимост: разговорът за литературната критика през 1965 г. – *Критически езици и идеологически полета (фрагменти от едно столетие 1878–1989)*, София: УИ, „Св. Климент Охридски“, с. 211–223. [Stoichkova 2018: Stoichkova, Noemi. Ideologicheskо nadmoshtie i (ne)prisposobimost: razgovorat za literaturnata kritika prez 1965 g. – *Kriticheski ezitsi i ideologicheskи poleta (fragmenti ot edno stoletie 1878–1989)*, Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, s. 211–223.]
- Стоянов 1988 [1965]: Стоянов, Цветан. По повод „духа на мястото“. – *Кulturата като общение. Събрани съчинения, I*. София: Български писател, с. 188–193. [Stoyanov 1988 [1965]: Stoyanov, Tsvetan. Po povod „duha na myastoto“. – *Kulturata като obshtenie. Sabrani sacheneniya, I*. Sofia: Balgarski pisatel, s. 188–193.]
- Тиханов 2022: Тиханов, Галин. *Световна литература. Космополитизъм. Изгнание. Избрани статии и интервюта*. Ред. Николай Арегов. Прев. Г. Атанасов, Ф. Стоилов. София: Кралица Маб. [Tihanov 2022: Tihanov, Galin. *Svetovna literatura. Kosmopolitizam. Izgnanie. Izbrani statii i intervyuta*. Red. Nikolay Aretov. Prev. G. Atanasov, F. Stoilov. Sofia: Kralitsa Mab.]
- Тодорова 2004: Тодорова, Мариана. Едно необикновено приятелство. – В: Карабелова, М., Р. Дамянова. *Вечните страсти Български: почит към Тончо Жечев*. София: Боян Пенев с. 536–546. [Todorova 2004: Todorova, Mariana. Edno neobiknoveno priyatelstvo. – V: Karabelova, M., R. Damyanova. *Vechnite strasti Balgarski: pochit kam Toncho Zhechev*. Sofia: Boyan Penev s. 536–546.]
- Трайкова 2004: Трайкова, Елка. Покаяние и конфликти в литературната критика. – В: Карабелова, М., Р. Дамянова. *Вечните страсти Български: почит към Тончо Жечев*, ред. Магда Карабелова и Румяна Дамянова, София: Боян Пенев, с. 333–

339. [Traykova 2004: Traykova, Elka. Pokayanie i konflikti v literaturnata kritika. – V: Karabelova, M., R. Damyanova. *Vechnite strasti Balgarski: pochit kam Toncho Zhechev*. Sofia: Boyan Penev, s. 333–339.]
- Цацов 2021: Цацов, Димитър. „Дебатът „Тончо Жечев – Искра Панова“ – край на дискусиите с привилегирана гледна точка в българската философска история. – *Diogen*, кн. 29, с. 185–217. [Tsatsov 2021: Tsatsov, Dimitar. „Debatat „Toncho Zhechev – Iskra Panova“ – kray na diskusiite s privilegiovana gledna tochka v balgarskata filosofska istoriya. – *Diogen*, kn. 29, s. 185–217.]
- Kalinova 2019: Kalinova, Maria. Humanism, or the Radical Materiality of Language. – *History of Humanities*, vol. 4, no 2, pp. 377–387.
- Kiossev 1995: Kiossev, Alexander. Notes on the Self-colonising Cultures. – In: *Cultural Aspects of the Modernisation Process*. Oslo: TMV-senteret.
- Nikolchina 2024: Nikolchina, Miglena. From Praxis to Chōra: The Filter of (In) Humanization in Julia Kristeva’s Early Work. – In: Angelova, E. (Ed.). „*Revolution in Poetic Language*“ *Fifty Years Later*. SUNY Press, pp. 189–210.
- Nikolchina 2018: Nikolchina, Miglena. „Anti-Odysseus: Orphism and Late Communism in Bulgaria“. – *Slavica Tergestina*, vol. 20, no 1, pp. 46–69.
- Nikolchina 2017: Nikolchina, Miglena. Revolution and Time in Kristeva’s Writing. – *Diacritics*, vol. 45, no. 3, pp. 76–98.

This work was funded by the EU’s NextGenerationEU instrument through the National Recovery and Resilience Plan of Romania – Pillar III-C9-I8, managed by the Ministry of Research, Innovation and Digitalization, within the project entitled *Theorizing (Sub) peripheries: Strategies of Synchronization in Southeast European Literary and Cultural Criticism (STRASYN)*, contract no. 760247/28.12.2023, code CF 141/31.07.2023.